

FRANCESC PUJOL I PONS (1878-1945), DIRECCIÓ EN TEMPS DE GUERRA

ÒSCAR CRESPO ARBONÈS

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament d'Art i Musicologia

RESUM

Francesc Pujol i Pons no fou director de l'Orfeó Català durant la Guerra Civil espanyola, sinó que la seva posició dins l'entitat era de subdirector; tanmateix, un canvi estructural en l'organigrama de la coral va ésser esdevingut arran de l'inici de l'escomesa. El mestre Lluís Millet i Pagès va decidir retirar-se al seu poble natal, el Masnou, i fer petites estades a la ciutat de Barcelona. Les responsabilitats de Pujol i Pons van veure's afectades per aquest fet. En el present article mostrarem les dificultats, les vicissituds i els esdeveniments que van fer front, tant el mestre Pujol com tot l'Orfeó, al davant de l'entitat coral catalana durant els anys de guerra.

Aquest és un treball de recerca realitzat, majoritàriament, dins el Centre de Documentació de l'Orfeó Català (CEDOC) amb la inestimable ajuda del catedràtic Francesc Cortès, emprant els diferents fons personals que resten a l'arxiu de l'Orfeó.

PARAULES CLAU: Orfeó Català, orfeons, Guerra Civil espanyola, coral, direcció.

FRANCESC PUJOL I PONS (1878-1945), DIRECTING IN TIMES OF WAR

ABSTRACT

Francesc Pujol i Pons was not the director of the Orfeó Català during the Spanish Civil War but rather its assistant director. Nevertheless, a structural change came about in the organisation of the choir as a result of the outbreak of the conflict. At that time, Maestro Lluís Millet i Pagès decided to retire to his hometown, El Masnou, making only brief stays in the city of Barcelona. The responsibilities of Pujol i Pons were affected by this circumstance. This article looks into the difficulties, twists of fate and events which had to be dealt with by both the Orfeó Català as a whole and Maestro Pujol, who stood at the head of this important Catalan choir during the war years, in particular.

This research study was conducted for the most part at CEDOC (Orfeó Català Documentation Centre) with the invaluable aid of Professor Francesc Cortès, consulting the various personal holdings which still remain in the Orfeó's archives.

KEYWORDS: Orfeó Català, choral society, Spanish Civil War, choir, directing.

El 17 de juliol de 1936 es va produir una insurrecció militar al Marroc, capitanejada pel general Francisco Franco, que planejava expandir-se per totes les capitals de l'Estat espanyol. La revolta contra el govern legítim de la República, però, no va agafar per sorpresa les institucions catalanes, les organitzacions socials, ni els mateixos ciutadans:

Uns núvols de mal averany van enfosquir el cel de Catalunya a començament del mes de juliol del 1936. El pressentiment d'una conspiració militar contra la Segona República va generar brots d'inquietud i d'incertesa a l'interior de l'oasi català, metàfora de país difosa per Rovira i Virgili.¹

La mateixa nit de l'Alzamiento i després que els militars prenguessin posicions al nord d'Àfrica, el president Lluís Companys va convocar els representants polítics i sindicals a una reunió extraordinària. Els punts més importants foren la vigilància de les casernes militars, per tal de detectar moviments afins als feixistes i, en segon lloc, la defensa dels punts estratègics de la ciutat de Barcelona.²

L'Orfeó Català i el Palau de la Música Catalana no van estar exempts de problemes relacionats amb l'intent de cop d'estat. Per això, la reunió esdevinguda el 17 de juliol, entre el Govern català i els representants polítics i sindicals, va establir que l'edifici de Lluís Domènech i Montaner seria considerat com a punt estratègic de la ciutat comtal.

Joaquim Renart anotà al seu diari les impressions del cop d'estat militar del 18 de juliol. Devem al president de l'Orfeó Català una immensa aportació que ens facilita un testimoni fonamental per entendre allò que va succeir:

19-20-21 Juliol. Han passat coses en aquests tres dies. No sé on són ni on som. Ordenem la memòria. I d'això en diuen viure. [...] Hem tingut una revolta militar de tipus feixista, i el poble, amb les armes a la mà, ha vençut. Després, aixafat el moviment, ha començat la revolució del poble, de conseqüències que ningú pot preveure.

L'endemà dilluns, tot són comentaris. Hi ha vaga general. Tot resta tancat. A la tarda tot eren festes i comentaris. Començaven a cremar edificis, feien foc des dels Carmelites.

L'endemà dia 21 vaig fer un tomb per la plaça de Catalunya. Autos i més autos amb gent armada. Tot eren punys alçats, cares xuclades, lletres i noms pintats en els

1. Antoni SABAT I TUBELLA, *El Palau de la Música Catalana: Els anys de la repressió franquista: 1936-1975*, Barcelona, Edicions de 1984, 2010, p. 30.

2. Víctor HURTADO *et al.*, *Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*, Barcelona, Dau, 2010, p. 4.

autos que passaven. [...] He entrat a l'Orfeó Català, ocupat per la guàrdia d'assalt. El col·legi de Sant Josep, d'allí al davant, ocupat pel socors Roig Internacional. L'Orfeó havia estat en perill en calar-se foc a la veïna església de Sant Francesc. L'església era una boca negra, desfet tot, destruït tot.³

La incertesa i el desconeixement que hom sentia a la ciutat de Barcelona era extrapolable a tota la resta de Catalunya, durant els primers moments de l'escamesa. Els carrers de les ciutats més importants restaven ocupats de gent armada, als balcons onejaven banderes amb consignes revolucionàries i els automòbils anaven plens de soldats en direcció al front. L'església de Sant Francesc no fou l'única d'ésser cremada i els carrers, en general, mostraven les conseqüències dels enfrontaments.

El desordre generalitzat i la falta de consens polític entre aquells que donaven suport a la República, però no a la revolució, es va traduir en la destitució de molts càrrecs i funcionaris polítics del Govern de Catalunya. Aquest fet es va traslladar a l'Orfeó Català i el Palau. En aquest punt, la figura de Francesc Pujol i Pons esdevindrà fonamental per a l'esdevenir del cor durant la guerra.

La feina del mestre Pujol va començar a principis del mes d'agost, quan Lluís Millet va ésser destituït del seu càrrec com a director i professor de l'Escola Municipal de Música de Barcelona: «entre les destitucions de funcionaris que hi ha hagut a l'Ajuntament de Barcelona figura la del mestre Millet a l'Escola Municipal de Música».⁴ El director de l'Orfeó, incapaç de comprendre la situació, es refugià al seu poble natal i només anava a Barcelona quan la seva presència era necessària.

Segons Renart, el mestre Millet fou destituït després que uns desconeguts hi interposessin una denúncia, a causa d'uns comentaris mal entesos. L'autoritat municipal va acordar concedir-li un retir amb el sou gairebé íntegre amb el qual poder viure la seva vellesa.⁵

Els esdeveniments succeïts van trasbalsar la vida del compositor català. Com hem dit, va decidir refugiar-se al seu poble d'origen, el Masnou. Fou aleshores, quan Francesc Pujol i Pons va començar la seva tasca de director en funcions de l'Orfeó Català i que: «va complir en aquest període d'incertesa amb tota l'habilitat i seny possible, esperant la reconducció d'unes circumstàncies que no sols no es produí sinó que s'agreujaren més».⁶

La primera de les dificultats que el mestre Pujol va haver d'encarar fou la diàspora d'un gran nombre de socis. Les mobilitzacions generals van fer baixar dràsticament el nombre de cantaires que hi participaven activament, la qual cosa dificultava l'esdevenir de les activitats habituals del cor. Un estudi i anàlisi

3. Joaquim RENART, *Diari 1918-1961*, vol. VI: 1936-1939, Barcelona, Proa, 2003, p. 12-21.

4. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, Sabadell, AUSA, 1988, p. 10.

5. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 95.

6. Manuela NARVÁEZ FERRI, *Orfeó Català, cant coral i catalanisme (1891-1951)*, tesi doctoral, Barcelona, Universitat de Barcelona, Departament d'Història Contemporània, 2005, p. 867.

del fons dedicat als cantaires de l'Orfeó Català ens donen les claus per entendre aquest fet:

Honorable senyor, la sota signada Maria Mitjans Ballvé socia n°1667 d'aquest benemèrit Orfeó Català que tant dignament presidiu impossibilitada de poder assistir a les classes de solfeig i vocalització per causes alienes a la meua voluntat. Li prec se serveixi ordenar la meua baixa de socia, esperan temps més favorables que mo permetin reintegrar-me novament a les tasques d'estudi.

Visquin molts anys pel bé de l'Orfeó Català.⁷

Les classes de solfeig i vocalització eren fonamentals per al bon rendiment i qualitat del cor. Una de les condicions que van instaurar els joves Millet i Vives, quan van crear l'Orfeó, fou l'increment de la tècnica dels cantaires com a element diferenciador dels cors claverians.⁸ Les bases sobre les quals van desplegar tot el seu imaginari fou l'interès en la formació pedagògica dels cantaires, tot centrant la seva atenció en la tècnica, l'afinació i la interpretació:

6-8-36. Molts Sr. meu: les circumstàncies m'obliguen a dar-me temporalment de baixa de l'Orfeó: tinguin la bondat de recollir els rebuts que tinc pendents que quan pugui tornar a dar-me d'alta els faré efectius.

Resta com sempre vostre afable.⁹

Tot i que les circumstàncies impossibilitaven la continuïtat de l'Orfeó Català, que obligaven a l'abandonament dels seus cantaires, tots tenien la voluntat de tornar a cantar i assistir a les classes que l'Orfeó oferia.

Les cartes de socis, dirigides al president Bastardes o al director Millet, foren una tònica que es va repetir durant la resta de l'any 1936. A més, els mateixos escrits, que romanen en el Centre de Documentació de l'Orfeó Català (CEDOC), eren emprats per eliminar la seva subscripció a la *Revista Musical Catalana*, en la qual Pujol participava activament.

Per acabar, les mobilitzacions dels cantaires, en especial el sector masculí, per anar a la guerra fou un altre dels fets que van comprometre el funcionament correcte del cor. Curiosament, però, entre els documents del fons històric no hem trobat cap exemple que ho demostrï, és a dir, en cap moment s'indica explícitament que marxaven al front, ans al contrari, utilitzaven diferents eufemismes «circumstàncies que m'obliguen a donar-me de baixa»,¹⁰ per referir-se al mateix fet.

7. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Fitxer de cantaires de l'Orfeó Català*, BIB 2_2.1.32, 604.

8. Francesc BONASTRE i Francesc CORTÈS (ed.), *Història crítica de la música catalana*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, p. 459-460.

9. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Fitxer de cantaires de l'Orfeó Català*, BIB 2_2.1.32, 605.

10. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Fitxer de cantaires de l'Orfeó Català*, BIB 2_2.1.32, 605.

L'escassetat documental impedeix aportar més informació al respecte. Disposem, però, del llibre en què apareixen tots els cantants que van participar des de l'any 1893 fins al 1936. Debades, ja que no podem determinar el nombre exacte de persones que van deixar el cor, perquè l'última entrada pertany al juliol de 1936.¹¹

En aquests llibres s'indicaven els apartats següents:

1. Nom del cantant.
2. Registre vocal.
3. Domicili.
4. Data d'ingrés.
5. Assajos realitzats durant els anys en què va participar.
6. Concerts realitzats durant els anys en què va participar.
7. Faltes d'assistència, tant als concerts com als assajos.
8. Observacions.

Una gran troballa, que ens aporta informació de gran rellevància, és la dels més de dos mil cantaires que van arribar a cantar amb l'Orfeó, però que no ajuda a la nostra tasca. L'única possibilitat de fer evident la disminució dels seus membres és a través del conjunt de cartes que els mateixos socis van anar enviant des de l'inici de la guerra.

Ara bé, les activitats no es van interrompre malgrat la disminució dels membres del cor, ans al contrari, l'Orfeó Català tenia una responsabilitat social i no podia mantenir-se'n al marge, ja que, «hom ha de participar, si no vol caure en desgracia i ser acusat de feixista o derrotista».¹²

La imatge del cor estava ressentida per qüestions polítiques, en paraules d'Albert Balcells: «La polarització política anava col·locant l'Orfeó Català insensiblement dins el camp del catalanisme conservador i catòlic, davant de les esquerres laïcistes».¹³ En general, tots els punts de vista situaven l'obra de Millet i Vives en un moment crític, des que l'any 1931 es produís un canvi radical dins la història d'Espanya:

El canvi històric produït el 1931 havia condicionat, a grans trets la vida de l'Orfeó Català i les seves activitats. Durant aquesta etapa no es pot parlar d'un divorci manifest amb la societat cultural del país, però sí d'una deliberada autoexclusió generalitzada, malgrat no defugir del tot la convivència cívica.¹⁴

La guerra va enaltir aquesta percepció i va forçar la seva participació en la defensa dels valors republicans. Les actuacions plantejades responien a un propò-

11. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Fitxer de cantaires de l'Orfeó Català*, BIB 2_2.1.32, 605.

12. Manuela NARVÁEZ FERRI, *Orfeó Català, cant coral i catalanisme (1891-1951)*, 2005, p. 868.

13. Albert BALCELLS, *Llocs de memòria dels catalans*, Barcelona, Proa, 2008, p. 312.

14. Antoni SABAT I TUBELLA, *El Palau de la Música Catalana: Els anys de la repressió franquista: 1936-1975*, 2010, p. 34.

sit d'enardiment d'unes idees concretes, que condicionaven tant el repertori com les gravacions.

En esclatar la guerra, els orfeons de Catalunya van adquirir un nou «sentit per a la defensa dels valors republicans»,¹⁵ a més d'ésser intervinguts per diferents organismes afins a la revolució del proletariat, que s'estava duent a terme, a través del Comitè Central de Milícies Antifeixistes (CCMA).

Durant el mes de setembre de 1936, l'Orfeó Català va haver d'enregistrar, sota la pressió de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) i la Confederació Nacional del Treball de Catalunya (CNT), un disc amb els himnes: *Los hijos del pueblo* i *A las barricadas*. La tasca fou plantejada des de la CNT amb la missiva següent:

El Orfeón Català, ha sido encargado por la Confederación Nacional del Trabajo y la Federación Anarquista Ibérica, de estudiar dos himnos revolucionarios para su impresión en discos ODEON, bajo los auspicios de ambas citadas organizaciones.

Como garantía de sus labores y rogando se les facilite todo aquello que fuera menester, damos la presente nota en la fecha arriba indicada.

OFICINAS DE PROPAGANDA

C.N.T - F.A.I.¹⁶

Datada del 29 d'agost, la carta va precedir diferents reunions les quals van comptar amb la presència del mateix Millet: «He anat al local de l'Orfeó Català perquè el mestre ha baixat del Masnou, cridat per la CNT per organitzar un concert».¹⁷

No podem fixar l'ordre dels esdeveniments, ni assegurar si, en un principi, fou un concert o un enregistrament. Allò que sí que podem determinar és que, el 29 d'agost, l'Orfeó Català rebia l'encàrrec d'estudiar dos himnes per al seu enregistrament en disc Odeon. Dirigits pel director en funcions, Francesc Pujol, els assajos es van reprendre per acomplir la comanda de la CNT:

Ha estat un diumenge fresquet. Alguna cosa bona havia de portar. He anat a veure al mestre Millet que prenía la fresca al terrat de l'Orfeó Català. [...] S'hi estan acabant d'assajar dos himnes, encàrrec de la CNT, que s'impressionaran en disc aquest dijous. Quan s'anuncia en els diaris escriuen: el benemérito Orfeó Català, entidad local, la más notable de España.¹⁸

Millet no gaudia del millor estat de salut, degut als últims esdeveniments, i feia difícil la direcció de l'Orfeó Català. Fou el seu company, Pujol i Pons, qui va

15. Manuela NARVÁEZ FERRI, *Orfeó Català, cant coral i catalanisme (1891-1951)*, 2005, p. 870-872.

16. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència entre institucions, entitats i la Junta Directiva de l'Orfeó Català*, BIB 2_2.1.16, R.835.

17. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 50.

18. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 59.

dirigir tots els assajos i la posterior gravació amb el cor de l'entitat catalana. Cal destacar el canvi de rumb que va experimentar la imatge de l'Orfeó. Si en un principi havíem parlat de «divorci manifest amb la societat cultural del país», tal com indicava Antoni Sàbat, aquesta relació s'havia consolidat a causa de les obligacions imposades pel Govern central. Des dels diaris nacionals es feien ressò de les noves activitats que l'Orfeó estava realitzant, desconeixent, però, que li era impossible negar-s'hi. Les conseqüències d'una negativa podrien haver estat desastroses per a l'obra de Vives i Millet.

D'aquesta manera arribem al 10 de setembre de 1936, quan el cor de l'Orfeó Català va finalitzar els assajos i va iniciar l'enregistrament dels dos himnes revolucionaris: «A les set del vespre hi ha hagut a l'Orfeó Català la impressió dels dos discs dels himnes que per encàrrec de la CNT ha assajat i cantat la nostra entitat coral».¹⁹

L'audició fou acompanyada amb orquestra i el resultat fou satisfactori per a les dues parts. Per a Renart, el primer dels himnes, *Los hijos del pueblo*, fou força vibrant, amb un cor que va cantar amb molta empena; en canvi, el segon no va aconseguir reeixir degut a la presència dels platerets que «li fa mal en el sentit emotiu». En finalitzar la gravació, el mateix cap sindicalista Torío va lloar la tasca de l'Orfeó amb paraules d'agraïment i frases ben sentides envers els cantaires i el seu director.

Més endavant, Renart subratlla que els discos es van posar en venda per tota la Península. No podem confirmar que la feina de l'Orfeó fos recompensada econòmicament.

Podem afirmar que el mestre Pujol va encarregar-se de la composició i direcció, tant del cor com de l'orquestra. Orquestra externa al mateix Orfeó Català, ja que mai no n'havien tingut una de pròpia. Finalment, el 23 de setembre, Francesc Pujol va rebre una carta del comitè de control de la companyia Odeon, en què s'enviaven les darreres impressions per tal d'escollir les que «artísticament reuneixi les millors condicions».²⁰ L'escrit finalitza instant el director català a enviar una resposta per iniciar el procés de publicació.

Francesc Pujol i Pons va fer possible la tasca encarregada per la CNT amb uns resultats sorprenents, si tenim en compte les circumstàncies de la guerra i l'estat del cor. Fou capaç de dur a terme la primera de les activitats des de l'inici de la Guerra Civil, al capdavant d'una de les entitats culturals més importants del país.

La feina del cor, però, no va acabar aquí. L'endemà de l'enregistrament, 11 de setembre, l'Orfeó Català va participar en les activitats programades per a la Diada de Catalunya, tal com havia fet en anys anteriors. A les nou del matí, el cor, conduit per Francesc Pujol, va dirigir-se al Parc de la Ciutadella, on es va reunir amb diversos estaments de la societat catalana.

19. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 97.

20. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència dirigida a Francesc Pujol com administrador de l'Orfeó Català i el Palau*, C11.02.04.93, 1104.

Els actes planejats es van succeir sense cap incidència, i van recórrer diversos carrers de la ciutat de Barcelona, tal com assenyala Renart: «A la tarda, a les quatre, he anat amb l'Orfeó Català altra vegada al monument de Casanova, on dintre el clos de l'Orfeó ha cantat, fortament aplaudit per la gent que voltava les tanques, el *Cant de la senyera*, *Les fulles seques* i *Els segadors*».²¹

Els darrers mesos de l'any 1936 foren profundament difícils per a l'Orfeó Català. Lluís Millet tenia una salut precària, els cantaires feia més de tres mesos que no participaven en cap esdeveniment —l'últim havia estat l'onze de setembre—, el cor no deixava de perdre membres i tampoc no podia assajar, ja que el local social estava ocupat per soldats del Servei d'Ordre Públic: «El sr president dóna compte a la junta que el local social ha estat ocupat pels Serveis d'Ordre Públic cosa de la qual la junta no ha pogut negar-se».²²

Pujol estava centrat en la direcció del Palau de la Música i, conjuntament amb la Junta Directiva, intentaven que la manca d'activitats no afectés el funcionament del cor. El mateix Millet feia evident aquesta situació quan deia: «caldria reunir-los per assajar i no perdre les cordes, per no rovellar-se». Com havíem dit abans, participar en el cor també equivalia a rebre diferents classes, amb les quals millorar la tècnica i formació, i aleshores, formar part del cor.

L'estat d'excepció queda palès a través del llibre d'actes, en el qual es descriu la situació de l'entitat catalana. A l'acta del dia 9 d'octubre es pot llegir:

Anormalitat: El Sr. president comunica a la junta que degut a la greu anormalitat per la que atravesava la nostra ciutat, no ha estat possible convocar ni celebrar les sessions reglamentaries, així com la suspensió de les activitats habituals de l'Orfeó degut a tenir el local destinat per la superioritat a serveis d'ordre públic.

El mestre Pujol comunica a la junta que malgrat la suspensió de les activitats artístiques de la secció coral, fou sol·licitada la seva cooperació pel Sr. Secretari General de la C.N.T i F.A.I per tal d'impressionar uns discos amb col·laboració d'orquestra la qual cosa s'efectuarà darrerament.

Delegació: Es faculta al mestre Pujol per atendre i resoldre les qüestions econòmiques a causa d'enfermetat del sr. tesorero.²³

Francesc Pujol va ocupar el càrrec de director del cor de l'Orfeó Català, administrador del Palau de la Música Catalana, arxiver i bibliotecari de l'entitat i, degut a una malaltia, va substituir Tomàs Millet com a tesorero. Les tasques s'acumulaven i les responsabilitats requeien en una única persona; la feina del mestre català esdevenia fonamental per al futur de l'Orfeó Català.

La matinada del 13 de febrer de 1937, el creuer de l'armada feixista italiana *Eugenio di Savoia* va disparar vint-i-quatre obusos contra la ciutat de Barcelona i va ocasionar setze morts i vint ferits, dos dels quals van morir més tard. Aquest

21. Joaquim RENART, *Diari 1918-1961*, vol. VI: 1936-1939, 2003, p. 62-63.

22. *Actes Junta de l'Orfeó Català*, 15-11-1936.

23. *Actes Junta de l'Orfeó Català*, 9-10-1936.

primer bombardeig va ser un dels múltiples que els barcelonins van patir durant tota la guerra:

13 de febrer del 1937. Avinguda Diagonal 332. Una bomba. Desperfectes generals que no presenten un perill imminent.²⁴

Davant la incertesa d'un bombardeig sobre la ciutat de Barcelona, es feia impossible continuar amb les activitats culturals dins la ciutat comtal. D'aquesta manera, Francesc Pujol i la Junta de l'Orfeó van decidir aturar alguns esdeveniments en els quals el cor havia de participar, així com ajornar actuacions previstes per a l'any 1937.

Per analitzar en profunditat l'estat de l'entitat catalana, emprem un document que s'ha mantingut inèdit dins el CEDOC, amb data de 15 de juliol de 1937, i que porta el títol següent: *Memòria explicativa de l'obra realitzada durant el primer semestre del primer any i projecte de realitzacions futures*.²⁵

Dirigit al senyor Lluís Maria Branzuela, delegat del Departament de Cultura de la Generalitat, el text feia una relació dels actes, els treballs i les activitats realitzats per l'entitat catalana durant el primer semestre de 1937. A més, plantejava aquells projectes futurs que des del cor es pretenien portar a terme. Sospitem que el mestre Francesc Pujol fou el seu autor, però no ho podem confirmar, ja que no està signat per ningú en particular.

Els primers sis mesos de 1937 van estar marcats per la falta d'assistència dels membres del cor. Les nombroses baixes constants, que la mobilització del servei militar va causar entre la secció d'homes, van desfer l'equilibri entre les dues seccions de l'Orfeó Català. Degut a això, l'obra que l'Orfeó va dur a terme va estar «limitada i condicionada [...] sobretot quan aquestes activitats aspiren a un refinament i a una perfecció que exigeixen moltes llargues hores de treball preparatori».²⁶

Malgrat la situació i, mogut per complaure l'Ajuntament de Barcelona, el 3 de gener de 1937 el cor va participar en un festival organitzat pel Sindicat Únic de Funcionaris, a profit de la Setmana de l'Infant. El diari *La Vanguardia* del 5 de gener es va fer ressò de la notícia informant que la Banda Municipal, dirigida per Joan Lamote de Grignon, també hi participaria activament.²⁷

Durant el mes de febrer no s'indica cap concert organitzat, fins que el dia 7 de març, acompanyat per l'Orfeó Gracienc i l'Orfeó de Sants, el cor va actuar en l'acte de clausura de la Setmana de Madrid:

24. Laia ARANO i Mireia CAPDEVILA, *Topografia de la destrucció*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2019, p. 7.

25. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Memòria de l'Orfeó Català*, 1937, BIB 2_2.1.16, 390.

26. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Memòria de l'Orfeó Català*, 1937, BIB 2_2.1.16, 390.

27. «Otros actos», *La Vanguardia* (5 gener 1937), p. 3.

El 7 de març d'aquell mateix any 1937, actuen conjuntament en un míting popular a la plaça Monumental els Orfeons: Català, Gracienc i de Sants, juntament amb la Banda Municipal i sota la direcció de Joan Lamote. S'interpreten entre altres obres, els himnes més sol·licitats: *La internacional* i l'*Himne de l'Exèrcit Popular*.²⁸

La notícia, però, que va commocionar el cor fou la proposta d'actuació de l'Orfeó Català en el marc de l'Exposició Universal que s'havia de celebrar a la ciutat de París, durant la tardor de l'any següent:

Interiorment i en compliment de l'honorísima comanda que ens ha estat fet per la Generalitat de Catalunya de preparar-nos per a actuar durant la vinent tardor en actes per ella organitzats a París amb motiu de l'exposició que celebra la gran urbs francesa.²⁹

El mestre Pujol, amb el cor reduït, va iniciar la preparació d'aquelles obres catalanes i foranes que integrarien el programa de concert. Ara bé, aquesta actuació es faria amb una única condició: el retorn total dels cantaires que havien marxat a la guerra. Era fonamental la tornada de tota la massa coral per poder actuar amb les degudes condicions de robustesa i equilibri. Si la Generalitat no ho feia possible, el cor de l'Orfeó Català hi hauria de renunciar.

El 17 d'abril, quan el cor portava un mes assajant, la Junta es reuní per comentar els últims esdeveniments:

Hem tingut junta a l'Orfeó Català. Feia molt de temps que no n'havíem tingut. L'objecte era el projecte de la Generalitat de fer anar l'Orfeó Català a París a donar alguns concerts. Les dificultats que això implica en temps normal, vénen ara centuplicades per raons de canvi de moneda, d'absència de personal, de minva d'activitats, etc.³⁰

El viatge amb motiu de l'Exposició Universal havia de comptar amb la participació de la Banda Municipal, l'Orquestra Pau Casals, la Cobla Barcelona, la Patum de Berga i uns ballets de la vila de Sitges. El programa de l'Orfeó constaria d'una primera part de música popular i d'una segona part de música religiosa, concretament la *Missa en si menor* de Bach.

Un mes després que Pujol entregués la memòria al senyor Branzuela, l'Orfeó Català va actuar dins la Setmana d'Ajut Català, institució solidària d'Esquerra Republicana, durant els dies 18 al 25 a la plaça Petit Brollador. El diumenge 25 de juliol, l'Orfeó Català, el de Sants, el Gracienc i el Martinenc, dirigits per Antoni

28. Manuela NARVÁEZ FERRI, *Orfeó Català, cant coral i catalanisme (1891-1951)*, 2005, p. 873.

29. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Memòria de l'Orfeó Català, 1937*, BIB 2_2.1.16, 390.

30. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Memòria de l'Orfeó Català, 1937*, BIB 2_2.1.16, 390.

Pérez Moya, van interpretar l'himne nacional de Catalunya a l'inici i al final dels actes celebrats.³¹

Els mesos d'agost i setembre van estar exempts d'actuacions. El cor de l'Orfeó no va ésser cridat per participar en cap acte, tanmateix els assajos no es varen suspendre i continuaven amb la preparació dels concerts per a l'Exposició Universal de París. La sessió del 30 de setembre no informa de canvis relacionats amb l'esdevenir del cor, descriu l'estat del Palau de la Música Catalana, administrat per Francesc Pujol, i fa constar en acta el condol per la mort de dos socis importants. Una tònica que es va repetir al llarg de l'any següent.

En canvi, en la sessió del 23 d'octubre de 1937 el mestre Francesc Pujol comunica a la Junta la suspensió dels assajos de l'Orfeó Català fins a nova ordre:

Suspensió dels assaigs: El mestre Pujol comunica a la junta que persistent i agreujant-se l'anormalitat que imposa noves obligacions a les noies i també als cantaires en edat militar, i essent per aquest motiu cada dia més escassa l'assistència de co-ristes als assaigs, crec convenient suspendre'ls fins a nova ordre, com així s'acorda.³²

La manca de cantaires va ser una situació que el cor va patir des de l'inici de la guerra; ara bé, en tot aquest temps el mestre Pujol va mantenir la capacitat d'organitzar els assajos i, fins i tot, participar en diversos actes, així com enregistrar dos himnes. Fins aquest moment, la secció d'homes havia estat la més castigada per la guerra, però les obligacions relacionades amb el conflicte feien necessària la incorporació de tota la societat.

Amb la suspensió dels assajos, un últim projecte també va ser cancel·lat: els concerts amb motiu de l'Exposició Universal de París. Recordem que el mestre Pujol havia posat una única condició a la Generalitat de Catalunya, la recuperació total de la massa coral de l'Orfeó Català. No va ésser el cas, ja que, no només va continuar perdent membres de la secció d'homes, sinó que també s'hi van sumar les baixes de la secció de dones.

La situació de l'Orfeó Català l'any 1938 era compromesa. Els cantaires que formaven les files del cor estaven repartits per la Península, lluitant en una guerra quasi perduda. Molts altres havien decidit exiliar-se, tement per la seva vida, i aquells que residien a Catalunya lluitaven per sobreviure. A això, hem de sumar la pèrdua de grans personalitats dins l'entitat que van generar un buit difícil d'omplir.

L'Orfeó, però, va mantenir-se dempeus, encara quedava una feina per fer: protegir l'obra de l'entitat catalana.

El director Pujol, sense un cor per dirigir, restava ocupat amb altres problemàtiques:

31. «La setmana d'ajut català», *La Publicitat* (27 juliol 1937), p. 2, extret de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.

32. *Actes Junta de l'Orfeó Català*, 23-10-1937.

23 de gener. Ahir varen operar d'una catarata el mestre Francesc Pujol. Per casualitat l'he anat a veure i l'he trobat amb els ulls embenats, sense poguer-se bellugar durant 48 hores, però operat feliçment.³³

Un cop recuperat, el mestre Pujol va reincorporar-se a l'Orfeó Català. Tanmateix, les tasques distaven molt de la feina d'un director musical: visitar malalts, preparar enterraments o ajudar les famílies dels difunts, fer les darreres voluntats o, fins i tot, donar un cop de mà als soldats que estaven al front foren algunes de les missions del director de l'Orfeó.

Des de principis d'any, el cor es va veure sacsejat per la mort de grans personalitats: «són vàries ja les baixes de l'Orfeó Català».³⁴ El 24 de febrer, la professora Emerenciana Wehrle moria a la població de Viladecans, on s'havia refugiat dels constants bombardejos que la ciutat de Barcelona estava patint:

En la cercana población de Viladecans ha muerto la eximia cantante y profesora Emerenciana Wehrle víctima de una larga enfermedad que poco a poco había ido paralizando su cuerpo. [...] La fe y el entusiasmo de Emerenciana Wehrle en la obra de Luís Millet la hicieron repuntar de todas las dificultades y el Orfeón Català tuvo en ella la colaboradora más ferviente. Primero como fundadora de la sección de señoritas, después como profesora de canto y como solista benemérita mientras sus facultades se lo permitieron.³⁵

Al dia següent de la seva defunció era enterrada a la població de Viladecans. La professora Wehrle fou una personalitat cabdal dins la història de l'Orfeó Català, figura fonamental per entendre la feina que Millet i Vives van endegar l'any 1891. Les mostres de condol no es feren esperar i tothom que podia escriure no dubtava a enviar unes ratlles a l'entitat catalana:

Assabentats per la premsa, de la trista nova que omplena de dol aquesta santa casa, la mort de Na Emerenciana Wehrle dos admiradors i ex-cantaires que es troben lluitant per terres andaluses, us transmeten el més sincer condol.³⁶

Dins la mateixa missiva, expressaven la seva tristesa per la situació de Catalunya i lamentaven la impossibilitat de retre homenatge a una persona tan important com la professora Wehrle.

El següent cas documentat el podem datar el 29 de març, quan el mestre Pujol i Joaquim Renart van visitar el senyor Cabot, convalescent d'una operació.

33. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 108.

34. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 109.

35. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Necrològiques de Lluís Millet i Pagès i Emerenciana Wehrle*, C03.02.01.100, 1190.

36. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència de Lluís Millet i Pagès amb diverses personalitats i institucions*, BIB 2_2.1.10, 321.

Les baixes dins del cor anaven seguint de diferents formes: malalties i accidents també afectaren molts dels seus membres:

Hem anat amb el mestre Pujol a veure el senyor Cabot, convalescent de l'operació. El volíem veure també per manifestar-li el nostre sentiment per l'ensorrada de la seva botiga d'argenteria, pels efectes del bàrbar bombardeig del dia 17. El senyor Cabot estava tot apesarat.³⁷

El 3 de maig, Francesc Pujol va rebre una carta del Casal Català de Buenos Aires. En la tramesa, el remitent, P. Arrau, demanava diferents dades biogràfiques sobre el difunt guitarrista Miquel Llobet (1878-1938).

Unes ratlles més avall, el Casal Català, a través de P. Arrau, demanava la partitura per a piano del *Ball de bastons* i el preu de l'enviament. Finalment, agraïa els serveis prestats i el saludava afectuosament. Pujol, com arxiver i bibliotecari de l'Orfeó Català, també estava ocupat amb les tasques relacionades amb l'arxiu de l'entitat.

Entre el contacte epistolar del mestre Pujol, va aparèixer una carta d'un dels cantaires, anomenat F. Salvat. Les dimensions de la carta n'impossibiliten la transcripció completa en aquest article, però podem extreure'n diverses conclusions. La missiva data del mes de maig.

Des de la Junta de l'Orfeó Català es mantenia contacte amb aquells cantants que havien marxat al front, sempre que les circumstàncies ho feien possible. El mateix F. Salvat indica que es troba en un dipòsit de farmàcia entre Barcelona i València i el seu company Sala, també cantant, és «a la Jefatura de Sanitat, que es troba bon troç més endavant de nosaltres».³⁸ Un contacte que es repetia des de l'inici de la guerra, degut a la relació que els unia, i tan important per a ells que eren capaços de jugar-se la vida:

Vaig perdre una carpeta, dins del qual hi havia la seva darrera lletra i que a hores d'ara deu estar corrent per damunt de les taules dels jefazos de l'altre costat. I en un moment que em vaig absentar de la caseta, tenia les meves coses, i quant vaig tornar ja no s'hi podia entrar, puix les bales xiulaven que era un contentu.³⁹

Finalitza la lletra desitjant poder tornar al Palau de la Música (ell l'anomena Catedral de la música), per reprendre el treball que la guerra va aturar. Una actitud que sempre hem observat entre els cantaires, és a dir, la voluntat de tornar a cantar i continuar amb la tasca de l'Orfeó Català.

Documents com aquest demostren que el cor de l'Orfeó superava l'activitat purament musical; tots els membres formaven part d'una gran família. Compar-

37. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 110.

38. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Francesc Pujol i Pons, *Carta de F. Salvat a Francesc Pujol*, 1938, BIB 2_3.2.05, 3078.

39. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Francesc Pujol i Pons, *Carta de F. Salvat a Francesc Pujol*, 1938, BIB 2_3.2.05, 3078.

tien un sentiment de germanor transversal, és a dir, incloent des dels directors fins als cantants més novells. El mestre Pujol a finals del 1937 havia decidit suspendre els assajos, però la tasca de director significava quelcom més.

Els mesos d'estiu eren una incògnita. La ciutat de Barcelona continuava assetjada pels constants bombardejos: «La nit passada més bombardeigs i fortes alarmes. Se sentien perfectament els avions i com corria la gent travessant el carrer cap als refugis. [...] Hem vist una esquadreta de tres avions que ha resultat ser del Govern de la República».⁴⁰

L'Orfeó romandrà en silenci fins el dia 11 de setembre, que tornarem a tenir notícies de l'entitat gràcies al diari de Joaquim Renart:

Diada senyalada que ara ja ha perdut tot el perfum dels seus temps d'origen. Ara la manifestació ja s'ha fet política. Fins la FAI va portar corones. Nosaltres hi hem anat obligats, acompanyant els nostres cantaires.⁴¹

Per primer cop en tot l'any, el que restava de cor es va reunir. Molt probablement l'esdeveniment va estar acompanyat per diversos cants, però l'Orfeó Català no va actuar com a conjunt. Com hem dit, els assajos s'havien suspès i les baixes del cor eren un corrent que no s'aturava.

Abans de finalitzar el setembre, l'entitat catalana es va veure sacsejada per la mort d'un altre dels seus pilars, el comptador de l'Orfeó Català, Martí Estany i Martí. La seva defunció queda reflectida en el llibre d'actes del 30 de setembre:

La junta fa constar en acta el sentidíssim pesar que li ha produït la mort de l'antic comptador de junta i comptador de l'Orfeó, durant més de 30 anys, en Martí Estany que tants sacrificis i treballs meritíssims realitzà en vida.⁴²

La seva mort va succeir a Molins de Rei i, degut a les circumstàncies, l'Orfeó Català no el va poder acomiadar. Tanmateix, l'acte recull que s'acorda fer-ho en una pròxima ocasió.

La darrera mort documentada, entre els membres de l'Orfeó Català, fou la del mestre Joan Salvat i Crespi. Va ser el dia 5 d'octubre de 1938.

Salvat inicià el seu camí amb l'Orfeó quan el mestre Millet li va confiar la direcció de la secció de nens, de la mateixa manera que havia fet amb Emerenciana Wehrle, que conduïa la secció de dones.

L'Orfeó Català està de dol. Déu sap el que el mestre Salvat estimava el seu Orfeó i quant l'Orfeó volia el caríssim mestre traspasat. Fidel des de la seva fundació, no ha deixat de donar-li esforç i treball, en les classes de solfeig, en la Revista Musical Catalana i en la crítica.⁴³

40. Joaquim RENART, *Diari 1918-1961*, vol. VI: 1936-1939, 2003, p. 435-436.

41. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 112.

42. *Actes Junta de l'Orfeó Català*, 30-10-1938.

43. Joaquim RENART, *L'Orfeó Català que he viscut*, 1988, p. 112.

En el moment del traspàs, Francesc Pujol acompanyava la muller i alguns familiars, excepte els seus dos fills: en Joan-Anton tancat a la presó model i F. Salvat del qual hem parlat anteriorment, quan escrivia al mestre Pujol des del front sud de Catalunya.

El dia 8 d'octubre, l'Orfeó Català enviava un comunicat a la família del mestre Salvat en el qual adreçava un sentit condol per la mort del seu company:

La Junta Directiva de l'Orfeó Català profundament apenada per la mort del vostre amantíssim espós i pare, el Mtre. Joan Salvat s'apressura a testimoniar a V. fills i família tota el vivíssim sentiment que aquesta pèrdua ha produït a la nostra Entitat i a tots els amics i deixebles que teníem el goig de conèixer la vàlua, intel·ligència, capacitat de treball, vasta cultura i belles dotes de caràcter que atresorava l'amic i mestre suara traspasat.

El nom i l'actuació del Mtre. Salvat anirà per sempre més unit al de l'Orfeó Català deixa entre nosaltres i en la vida de l'entitat, una estela inesborrable d'inapreciables records i realitats que faran perdurable i exemplar la seva bona memòria.⁴⁴

El comunicat complet, que es conserva al CEDOC, és ple d'un sentiment immens. La pèrdua de Joan Salvat no només afectà l'entorn del mateix Orfeó, sinó també al de la cultura de tot Catalunya. La feina realitzada per Joan Salvat va abastar crítica musical, estudis històrics, col·laboracions en revistes musicals i, per descomptat, la direcció d'un dels cors de l'entitat coral.

La carta adreçada a la família del difunt i a tots aquells que el van conèixer és un homenatge a títol pòstum que seixanta anys després de la seva mort tornem a recuperar.

La resposta de la família no es va fer esperar i, al cap de pocs dies, la Junta rebia la resposta:

Distingit senyor, en nom de la meua mare i de tots els de casa he d'agrair-li la comunicació del 8 d'aquest mes expressiva del condol d'aqueixa entitat per la mort del meu pare.

L'evocació que vostès en fan de les activitats del meu pare esmerçades principalment en l'obra de l'Orfeó Català, i la manifestació que elles han deixat una empremta en la història són un goig i un consol per a nosaltres que sabem l'amor i l'abnegació amb què els realitzà. Li agraïm, també, de cor l'anunci de què, en ocasió oportuna, l'Orfeó honrarà la seva memòria.

Per la nostra part, hem de dir-li altrament que posem a la seva disposició tota aquella part de la documentació i arxiu que el pare havia recollit i que pugui ésser útil a aqueixa entitat.

El saluda respectuosament.⁴⁵

44. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència de Lluís Millet i Pagès amb diverses personalitats i institucions*, BIB 2_2.1.10, 312.

45. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència de Lluís Millet i Pagès amb diverses personalitats i institucions*, BIB 2_2.1.10, 312.

Finalment, una de les últimes tasques de Pujol durant el temps que fou director va ser la de repartir una sèrie de queviures entre els membres del cor de l'Orfeó Català. Les tasques durant el 1938 van superar les funcions musicals, tanmateix, Pujol les realitzava amb diligència i sense posar cap excusa.

El 7 de novembre de 1938, el director rebia una carta de Manuel Carreras en què informava que estava preparant un paquet d'avituallament que enviaria a Catalunya el més aviat possible. Una part per al mateix Pujol i la resta per a l'Orfeó Català.⁴⁶

El nom de Manuel Carreras torna a aparèixer en moltes altres missives que intercanviaven amb el músic català que ens demostren que Pujol no només s'encarregava d'aquells que morien, sinó de tots els altres membres de l'Orfeó. Durant el 1938 va fer d'intermediari entre aquelles persones que s'havien exiliat i les que s'havien quedat a Catalunya, repartint paquets amb queviures i entregant missatges:

Tornant a llegir la seva carta torno a trobar el paragraf que no sé contestar i que per això l'havia saltat per no trobar mots apropiats referent al paragraf de la germana del Sr. Estany, plens de gentilesa envers mi. En aquest envio de paquets en dirigeixo un a família Estany i a l'Orfeó: no sé el nom de la seva germana ni l'adreça i suposo que ja li fareu arribar.⁴⁷

Els fets descrits anteriorment formaven part del dia a dia que el mestre Pujol estava realitzant al capdavant de l'Orfeó Català. Per entendre allò que va significar l'any 1938 per a l'entitat catalana, haurem d'utilitzar un document datat del 5 de juliol. Es tracta d'una carta escrita pel president Albert Bastardas, dirigida al conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Bonaventura Gassol i Rovira.

Amb el títol *L'Orfeó Català en els moments actuals*⁴⁸ ens trobem davant una lletra formada per deu paràgrafs, en la qual s'explica la situació de l'Orfeó i la resposta a la pregunta que molts ciutadans s'estaven fent: per què l'Orfeó Català ha deixat de cantar?

El cor català portava més d'un any sense actuar en un concert públic, ni acompanyant cap altra formació. Des de mitjans de 1937 que no apareixia en públic, sense oblidar que el mestre Pujol havia suspès els assajos a finals del mateix any:

[...] més d'una vegada se'ns ha acostat veus amigues i devots de l'Orfeó Català manifestant estranyesa per què, de fa algun temps, la nostra entitat choral no ha actuat en cap concert.⁴⁹

46. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Francesc Pujol i Pons, *Correspondència entre Manuel Carreras i Francesc Pujol*, 1938-1939, BIB 2_3.2.01, R 228.

47. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Francesc Pujol i Pons, *Correspondència entre Manuel Carreras i Francesc Pujol*, 1938-1939, BIB 2_3.2.01, R 228.

48. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència de Lluís Millet i Pagès amb diverses personalitats i institucions*, BIB 2_2.1.10, 312.

49. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència de Lluís Millet i Pagès amb diverses personalitats i institucions*, BIB 2_2.1.10, 312.

Les causes les hem enumerat durant el present article. Cantants i mestres, afectats per la guerra que s'estava lluitant, sentien un gran pesar al no poder reunir-se i cantar aquelles peces que tants cops havien assajat. Els concerts s'havien aturat, els assajos normals, així com els de la nit i els de les set del vespre, van anar fent-se cada cop menys freqüents degut a la falta d'assistència:

No es podia exposar als cantaires i a les pacientíssimes orfeonistes als perills de la fosca, de l'aviació i del natural neguit de llurs familiars. Bona part d'homes al front, i les dones en la feixuga tasca de les cues i del provenir la casa llur, atenent a la lluita per la vida.⁵⁰

Es varen buscar alternatives per tal que el cor no aturés la seva activitat, debades, ja que: «l'orfeó català, com ahir, com sempre, no podia actuar sense que sigui amb plenitud de potència i de les pròpies facultats».

Aquesta és la clau per entendre el silenci de l'entitat, és a dir, la impossibilitat d'arribar al grau d'excel·lència que els directors esperaven de llur cor.

Si el cor s'hagués vist obligat a actuar, les conseqüències haurien estat desastroses. La millor solució era esperar temps més adequats, en els quals poder reprendre l'activitat coral i satisfer les demandes del públic. Els mateixos cantants n'eren conscients i també eren coneixedors del context actual:

En aquestes hores de violències i amargors, en perill les coses que ens són més volgudes i quan més cal proclamar el dret de l'existència, l'Orfeó Català bé hauria volgut cantar, cantar com sempre ha cantat.

Més endavant en el text, el president Bastardas empra la carta per descriure la situació dels altres orfeons, afectats per les mateixes circumstàncies. El silenci dels cors fou una realitat generalitzada a totes les entitats, però sempre amb esperances de tornar a temps pretèrits. Bastardas els descriu com a model de sacrifici i d'abnegació, d'idealitat i de desinterès que tard o d'hora tornarà a ésser.

BIBLIOGRAFIA

- ARAÑO, Laia; CAPDEVILA, Mireia. *Topografia de la destrucció*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2019.
- ARTÍS I BENACH, Pere. *El cant coral a Catalunya (1891-1979)*. Barcelona: Barcino, 1980.
- AVIÑO, Xosé. *Cent anys de Conservatori*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1986.
- *Història de la música catalana, valenciana i balear*. Barcelona: Edicions 62, 2004.
- BALCELLS, Albert. *Llocs de memòria dels catalans*. Barcelona: Proa, 2008.

50. Centre de Documentació de l'Orfeó Català, Fons Documentació Històrica Orfeó Català, *Correspondència de Lluís Millet i Pagès amb diverses personalitats i institucions*, BIB 2_2.1.10, 312.

- BONASTRE, Francesc; CORTÈS, Francesc (ed.). *Història crítica de la música catalana*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- GINZBURG, Carlo. *El queso y los gusanos: El cosmos, según un molinero del siglo XVI*. Barcelona: Muchnik, 1981.
- GIRALT I RADIGALES, Jesús (dir.). *Gran enciclopèdia de la música*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003.
- GRASSOT I RADRESA, Marta. «Francesc Pujol i Pons, no t'oblidem». *Sonograma Magazine* [en línia], 31 (29 juny 2016). <<https://sonograma.org/2016/06/francesc-pujol-i-pons-no-toblidem/>> [Consulta: desembre 2018].
- HURTADO, Víctor [et al.]. *Atlas de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Dau, 2010.
- MUNTANÉ, Miquel-Lluís. *El moviment coral dins el teixit social català*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2016.
- NARVÁEZ FERRI, Manuela. *Orfeo Català, cant coral i catalanisme (1891-1951)*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament d'Història Contemporània, 2005.
- PRESTON, Paul. *La guerra civil española*. Barcelona: Debolsillo, 2017.
- RENART, Joaquim. *L'Orfeo Català que he viscut*. Sabadell: AUSA, 1988.
- *Diari 1918-1961*. Vol. VI: 1936-1939. Barcelona: Proa, 2003.
- RODRÍGUEZ GÓMEZ, Gregorio; GIL FLORES, Javier; GARCÍA JIMÉNEZ, Eduardo. *Metodología de la investigación cualitativa*. Màlaga: Aljibe, 1999.
- ROVIRA I GARRELL, Francesc; SOLÉ I UDINA, Víctor (dir.). *Gran enciclopèdia de la música*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999.
- SÀBAT I TUBELLA, Antoni. *El Palau de la Música Catalana: Els anys de la repressió franquista: 1936-1975*. Barcelona: Edicions de 1984, 2010.
- SERNA, Justo; PONS, Anacleto. *Cómo se escribe la microhistoria*. Madrid: Cátedra, 2000.
- TERMES, Josep; CÒNSUL, Arnau. *La Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 2008.